

Національна академія правових наук України
Науково-дослідний інститут інформатики і права

**НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА:
СВІТОГЛЯДНІ ТА ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**

Монографія

За загальною редакцією професора *О. П. Дзьобаня*

Харків
«Право»
2021

УДК 1:316.4
НЗ5

*Рекомендовано до друку
вченою радою Науково-дослідного інституту інформатики і права
Національної академії правових наук України
(протокол № 10 від 30 жовтня 2020 року);
секцією права національної безпеки та військового права
Національної академії правових наук України
(протокол № 05-17/2-Б від 30 жовтня 2020 року)*

Рецензенти:

О. С. Александрова – доктор філософських наук, професор, декан історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка;

О. М. Бандурка – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, президент Кримінологічної асоціації України;

Р. В. Гула – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба;

І. О. Поліщук – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
монографії посилання на видання є обов'язковим*

Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні за-
НЗ5 **сади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. – Харків : Право, 2021. –**
776 с.

ISBN 978-966-998-088-5

Монографію присвячено комплексному міждисциплінарному дослідженню феномену національної безпеки в культурно-історичному, онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному та міжнародному вимірах. У даному виданні на системній основі поєднані різномірні методологічні підходи до дослідження основних аспектів національної безпеки. Сутність ключових категорій безпекової сфери досліджується крізь призму інтерсуб'єктивної філософської парадигми. Аналізуються стійкість і лабільність соціальної системи через дію базових констант і варіативних величин, розкривається філософська концепція місця й ролі системи забезпечення національної безпеки в сучасних умовах.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів наукових ступенів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами національної безпеки.

УДК 1:316.4

ISBN 978-966-998-088-5

© Колектив авторів, 2021

© Оформлення. Видавництво «Право», 2021

ЗМІСТ

Передмова (О. П. Дзьобань)	6
---	---

Розділ 1

СВІТОГЛЯДНО-ПОНЯТІЙНИ Й НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	12
--	----

1.1. Проблеми безпеки в історії розвитку культури: докласичний період (О. П. Дзьобань, С. М. Мануйлов)	12
1.2. Розвиток безпекознавчої проблематики від класики до сучасності (О. П. Дзьобань, О. В. Шевчук)	31
1.3. Рефлексія безпеки в культурі постмодерну (О. П. Дзьобань)	55
1.4. Концептуальні підходи до розуміння сутності й забезпечення національної безпеки у сучасній науці (О. П. Дзьобань, О. В. Соснін)	75
1.5. Принципи й методи дослідження проблемного поля національної безпеки (О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань)	105
1.6. Категорії «національна безпека» і «державна безпека»: сутнісні та змістовні особливості (Г. М. Куц)	134

Розділ 2

ОНТОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ	152
--------------------------------	-----

2.1. Агресивність і насильство: онтологічні підстави і передумови розуміння безпеки (О. Ю. Панфілов)	152
2.2. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій (О. П. Дзьобань)	175
2.3. Стійкість і лабільність сучасних соціумів у системному вимірі (О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань)	193
2.4. Базові константи буття суспільства в контексті безпеки (О. П. Дзьобань)	215
2.5. Варіативні фактори впливу на стан національної безпеки (О. П. Дзьобань)	231

Розділ 3

АКСІОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	248
3.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: безпековий аспект (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Прудникова</i>)	248
3.2. Трансформації ціннісного континууму в умовах інформаційного етапу розвитку соціуму (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	278
3.3. Цінності та антицінності суб'єктів віртуальної інформаційної культури як аксіологічні чинники безпеки сучасного соціуму (<i>О. В. Прудникова</i>)	307
3.4. Значення цінностей при дослідженні безпеки соціальних систем (<i>Ю. Ю. Калиновський</i>)	325
3.5. Національні інтереси як основа національної безпеки України (<i>О. А. Матета</i>)	347
3.6. Аксиологічна безпека України як квінтесенція національних цінностей та інтересів (<i>І. В. Каріх</i>)	374

Розділ 4

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	395
4.1. Загальна характеристика структури системи забезпечення національної безпеки (<i>О. П. Дзьобань, С. Г. Гордієнко</i>)	395
4.2. Безпека особистості (<i>О. П. Дзьобань</i>)	411
4.3. Безпека суспільства й держави (<i>О. П. Дзьобань</i>)	431
4.4. Механізм забезпечення національної безпеки: загальнотеоретичне бачення сутності, структури та функцій (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	452

Розділ 5

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	473
5.1. Виклики глобалізації державам світу (<i>І. В. Габро</i>)	473
5.2. Принципи міжнародного права у сфері безпеки (<i>В. В. Бєлєвцева</i>)	494
5.3. Ліберальна парадигма європейської безпеки (<i>В. М. Грубов</i>)	515
5.4. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції (<i>О. П. Дзьобань, В. В. Бєлєвцева</i>)	549

5.5. Міжнародна міграція як загроза національній безпеці України (<i>Т. В. Панченко</i>)	580
5.6. Міжнародний досвід побудови систем національної безпеки (<i>О. В. Шевчук</i>)	604
5.7. Детермінізм національної та регіональної безпеки: від концептуалізації до практичного виміру (<i>І. В. Тихоненко</i>)	623
Післямова (<i>О. П. Дзьобань</i>)	656
Використана література	675
Додатки	742
Додаток 1. Геополітичні доктрини, які суттєво впливають на політику держав у сфері безпеки у ХХІ столітті (<i>О. В. Соснін</i>)	742
Додаток 2. Етапи розвитку та трансформаційних змін Південноазійського регіонального комплексу безпеки (<i>І. В. Тихоненко</i>)	766
Додаток 3. Етапи розвитку та трансформаційних змін пострадянського регіонального комплексу безпеки (<i>І. В. Тихоненко</i>)	769
Авторський колектив	772

ПЕРЕДМОВА

Проблеми національної безпеки належать до найважливіших, найскладніших багатоаспектних та інтегральних явищ суспільного і політичного життя. Процеси глобалізації, посилення єдності світу з одночасним поглибленням його національної різноманітності є саме тим фактором, під впливом якого відбуваються серйозні зміни в усій структурі суспільства і держави.

Безпекознавча проблематика є надзвичайно складним предметом для втілення у нормах, інститутах і процедурах як внутрішньополітичної реальності, так і у сфері сучасних міжнародних відносин. На противагу пророцтвам філософів і футурологів початку ХХ століття, сучасний світ не стає більш «керованим», навпаки, він виходить з-під контролю і у ньому дедалі яскравіше проявляються силові й агресивні методи і способи вирішення нагальних проблем. Втративши в результаті ліквідації наприкінці минулого століття двополюсного світоустрою стан рівноваги, сучасна цивілізація перейшла у стан перманентного конфлікту, спричиненого зіткненням життєво важливих національних інтересів сучасних економічно й ресурсно потужних держав світу.

Нинішній етап розвитку людської цивілізації характеризується тим, що сфера забезпечення національної безпеки сучасної держави перебуває у стані стрімких та постійних змін, і в ній переплітаються практично всі сторони життєдіяльності суспільства та функціонування держави. Цей стан має багато детермінант та потребує значної уваги з боку наукового аналізу. На наших очах руйнується світовий порядок. Зазнає безпрецедентних випробувань заснована на засадах свободи і демократії єдність Заходу. Кардинально змінюється світовий устрій, сформований після Другої світової війни. Обриси його нової моделі ще не визначені.

Виникнення цілої системи новітніх загроз безпеці зумовило загострення економічних, геополітичних, міжрасових, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч. Відтак, проблеми національної безпеки отримують особливо актуальний статус і набувають рис багатомірного, багатоаспектного й багаторівневого соціокультурного явища.

Отже, для сучасних держав проблема національної безпеки і механізмів її забезпечення є однією з ключових. Складне міжнародне становище у світі, відкриті й латентні збройні конфлікти, поширення міжнародного тероризму, активізація загроз інтересам громадян, суспільства й держави вимагають розробки ефективних заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Питання теорії і практики, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, вимагають системного й комплексного підходу, що включає в себе як загальнотеоретичні дослідження, так і досягнення галузевих наук, а також потреби практики в інтересах безпеки особистості, суспільства й держави. Вони набувають додаткової актуальності у зв'язку зі збільшенням і зміною видів безпеки взагалі, появою нових загроз і викликів, динамічними змінами у світовому геополітичному просторі.

Характерною рисою сучасного світового розвитку є інтенсифікація транснаціональних процесів, які відбуваються в матеріальній і духовній сферах суспільного буття. За таких умов усе більшу увагу привертають глобальні проблеми, які, торкаючись людства в цілому і кожної держави (суспільства) зокрема, концентрують у собі протиріччя суспільного розвитку. Кардинальні геополітичні зміни, що відбуваються на початку ХХІ століття, свідчать про те, що світ вступив у фазу чергової глобальної трансформації. Сучасний світ живе в незвичних умовах переходу до поліцентричності, формування якої супроводжується загостренням економічних, геополітичних, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч між центрами сили й світовою цивілізацією. Зберігається тенденція розв'язання протиріч із застосуванням воєнної сили, що не сприяє гармонізації соціального буття у світовому масштабі (особливо яскраво це виявляється на сході України, на Близькому Сході, на Балканах, в окремих регіонах СНД).

ХХ століття не змогло забезпечити мир на планеті, воно постійно демонструвало зростання конфронтаційності між двома антагоністичними соціально-політичними системами, що тоді існували. Але самоліквідація однієї зі складових двополюсного світоустрою не привела до загального миру. Навпаки, утративши при розпаді двополюсності точку своєї рівноваги, цивілізація опинилася перед зростанням конфліктності, викликаной зіткненням життєво важливих національних інтересів провідних держав світу й виникненням системи нових загроз їхній безпеці. Реальність вимагає принципово нового філософського підходу до осмислення ситуацій, що складаються. Особливо це важливо для суспільств, які відроджують і розбудовують свою державність. Процес становлення державності пов'язаний з необхідністю забезпечення надійного рівня національної безпеки.

В умовах постмодерної науки теорія національної безпеки проходить етап активного формування та динамічного розвитку. Отже, пошук надійних тео-

ретичних засад організації системи забезпечення національної безпеки потребує її розгляду з погляду застосування усього можливого комплексу методів та інструментів наукових досліджень, побудованих на базових принципах комплексності та системності і спрямованих на досягнення найвищого рівня національної безпеки.

Сьогодні не існує стійких наукових стереотипів рефлексії феномена національної безпеки, тому життєво необхідним практично для усіх суспільств є фундаментальне обґрунтування даного феномена та відповідне орієнтування внутрішньої та зовнішньої політики держав. Від ступеня адекватності такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів, нормальний історичний розвиток суспільств за умов збереження національної самобутності.

Онтологічна проблема реальності феномена національної безпеки як предмет філософського осмислення сьогодні виходить на передній план, оскільки в наш час виникає нагальна потреба в обґрунтуванні більш широкого методологічного бачення даного феномена. Багаторівневі перетини численних причинних факторів суттєво ускладнюють побудову однозначних пояснювальних моделей системи національної безпеки. Більша частина протиріч між різними напрямками філософії та політології мають місце через те, що їх представники акцентують свою увагу на різних окремих аспектах проблеми безпеки і навколо них вибудовують свої концепції. Але подібно тому, як одного окремого аспекта виявляється недостатньо для повноцінного пояснення будь-якого феномена, так і будь-якій одній концепції, яка орієнтується на окремий аспект, часто не вдається представити повну, вичерпну картину сутності національної безпеки.

Існування будь-якої суверенної держави неможливе без захисту її національних інтересів, що є основною, фундаментальною умовою гарантування самозбереження й прогресивного саморозвитку суспільства. За таких причин національна безпека перехідних суспільств – першорядна умова успішного соціально-організованого буття.

Для України проблеми національної безпеки є не просто ключовими, а життєво важливими, оскільки стан «хиткої» демократії зі ще не усталеними демократичними традиціями, нестабільною політичною ситуацією і системою державної влади, досвідом відстоювання національних інтересів, який сьогодні не повністю відповідає вимогам міжнародної ситуації та іншими вітчизняними негараздами може поставити під сумнів забезпечення позитивної історичної перспективи. В умовах загострення воєнно-політичної обстановки, більше того – зовнішньої агресії, що триває, Україна не може залишитися осторонь усіх процесів, що загрожують її національним інтересам.

За останні кілька років накопичилося багато змін, спричинених регіональними та світовими тенденціями, які безпосередньо впливають на ситуацію

в Україні. Світовий та регіональний контекст для національної безпеки України змінюється сьогодні швидше, аніж будь-коли, і більша частина глобальних загроз, які для України ще кілька років тому були екзотичними чи неактуальними, стали сьогодні реальністю. Сьогодні можна констатувати, що руйнування системи колективної безпеки вже відбулося і це особливо гостро відчула Україна. До створення нового світового порядку Україна, як і кожна держава, змушена сама захищати свої інтереси.

Потреби соціальної практики вимагають максимальної адекватності філософської рефлексії феномена національної безпеки в умовах трансформаційних процесів, яка відповідає вимогам сучасних реалій, що в свою чергу зумовлює потребу в концептуальному, теоретико-методологічному осмисленні вказаного соціокультурного феномена. Відтак необхідне комплексне теоретико-методологічне осмислення феномена національної безпеки, визначення його сутності й змісту на основі вже наявних результатів у дослідженні окремих аспектів проблеми національної безпеки.

Важливим є з'ясування змісту й особливостей системи національної безпеки в умовах трансформаційних процесів у соціумі, визначення місця й ролі основних компонентів системи безпеки в загальному контексті досліджуваної проблеми. Реалії соціокультурних трансформаційних процесів пред'являють особливі вимоги до якісних і кількісних характеристик елементів системи національної безпеки, оскільки сучасний стан соціально організованої матерії сам по собі є небезпечним. Сучасні тенденції соціокультурного розвитку, стан і перебіг трансформаційних процесів, деформація підсистем соціокультурного поля актуалізують звернення до проблем національної безпеки. Таке адекватне сучасним реаліям усвідомлення сутності національної безпеки є необхідним для ефективного управління соціальними системами й утримання їх у стані політичної, соціальної, економічної та культурної стабільності, розуміння комплексу проблем, пов'язаних з механізмами забезпечення національної безпеки.

Необхідним є також забезпечення кадрів органів державного управління усіх ступенів і рівнів науковими знаннями про сутність, суперечливий характер взаємозв'язку об'єктивних умов і суб'єктивних факторів реалізації механізму забезпечення національної безпеки, особливості її функціонування в сучасних умовах і на перспективу. Реалізація цього завдання сприятиме розробці основних, пріоритетних напрямків удосконалення систем забезпечення національної безпеки країн, які здійснюють перехід до якісно нового соціального стану, її оптимізації в сучасних та перспективних умовах соціокультурних трансформацій.

Невирішеність зазначених проблем вкрай негативно впливає на ефективне забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з цим, значний науковий і практичний інтерес представляє системне і комплексне дослідження у світоглядному й загальнотеоретичному ракурсах природи, основ національної безпеки, механізму її забезпечення.

Отже, сучасна гуманітарна наука взагалі й безпекознавча наука зокрема потребують світоглядного дороговказу у вигляді комплексного міждисциплінарного наукового дослідження сутності та особливостей феномена національної безпеки в сучасних умовах і на перспективу. Така потреба зумовлена, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними з необхідністю світоглядно-методологічного забезпечення оптимального функціонування сучасного українського соціуму, а з іншого – практичними потребами функціонування системи забезпечення національної безпеки у українського суспільства. Вирішення досліджуваної проблеми дасть змогу соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати широкий спектр практичних завдань забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій, вибору оптимальної стратегії й тактики безпечного розвитку, визначення прийнятної соціальної цінності соціокультурних перетворень, що здійснюються.

Проблемам і особливостям національної безпеки присвячена значна кількість праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок¹. У сучасній науковій літературі накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції національної безпеки, визначені й оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення національної безпеки та її функціонування. Досліджувана проблема привертає значну увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників у різноманітних галузях соціального знання – філософії, політології, соціології, соціальної психології. Особливого ступеня розвитку проблема національної безпеки набула завдяки її безпосередньо практичному характеру в межах політичної науки.

Суттєву увагу в монографії приділено сучасній філософській, політологічній та соціологічній літературі, публікаціям у періодичних виданнях, де викладаються різноманітні точки зору на розуміння сутності феномена національної безпеки та прояви сучасних соціокультурних реалій в даному контексті.

Філософська розробка проблеми забезпечення національної безпеки України у перехідних умовах дасть можливість не лише попередити й відвернути небажані вектори її розвитку, а й забезпечити необхідний рівень безпеки особистості, суспільства й держави. Однак така можливість може перетворитися у дійсність лише за умови ретельного урахування всіх ком-

¹ Див. пп. 1.1.

понентів, які здійснюють вплив на ефективність вирішення даного надзвичайно складного і соціально значущого завдання.

Отже, монографія, з якою знайомиться читач, – це фундаментальна праця, де розглянуто як науково-методологічні підходи до розуміння національної безпеки, так і авторське бачення безпекознавчої проблематики в онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному та міжнародному вимірах. Ця робота відображає цілісне наукове бачення національної безпеки як системного явища, ключових проблем забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації світу, викликів і загроз національній безпеці України.

Поза будь-яким сумнівом, проблематика, окреслена у монографії, не є вичерпною, однак цей науковий доробок на сучасному етапі розвитку безпекознавчої науки дасть поштовх до подальшого конструювання системи наукових уявлень про природу і сутність національної безпеки як надзвичайно складного феномена. Авторський колектив сподівається, що намічені вузлові моменти сприятимуть подальшому конструюванню системи філософських, соціологічних, політологічних уявлень про природу і сутність проблем національної безпеки як в їх абстракції, так і в конкретності, в історико-культурній визначеності.

Викладені у цьому виданні ідеї можуть бути використані у подальших наукових пошуках як у межах прикладних наук, так і в царині забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності суспільства.

СВІТОГЛЯДНО-ПОНЯТІЙНІ Й НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Проблема безпеки в історії розвитку культури: докласичний період

Проблема безпеки є актуальною у будь-який історичний період. Осмислення небезпек, супроводжуючих життя людини, примушувало й примушує людей замислюватися про можливі варіанти порятунку – збереження тіла, душі, продовження власного життя та існування людського роду. У різні часи на Землі існували всілякі племена, народності, цивілізації, що мають неоднаковий рівень знань про навколишній світ, різні уявлення про сенс життя, власні національні і історичні традиції, різні погляди на безпеку.

Проблема безпеки останніми роками стала надзвичайно популярною й використовується настільки широко, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування основних складових понять та категорій у даному контексті. Тому виникає необхідність конкретизувати сутність і зміст філософського розуміння проблеми безпеки на підставі ретроспективного аналізу спадщини найхарактерніших представників філософської думки у даному напрямку.

Формування сучасної парадигми національної безпеки відбувалося на базі переосмислення філософських напрацювань з даної проблеми видатних мислителів Європи і США. Тому в контексті проблеми, якій присвячена дана монографія закономірним вважається прагнення осмислити генезис світоглядних та методологічних підходів до розуміння проблем безпеки. Як склалися уявлення про безпечне існування, в чому вбачали мислителі різних епох причини й джерела небезпек, як намагалися добитися стійкого миру, безпеки й процвітання – відповіді на ці та інші

життєво важливі питання далеко виходять за межі соціально-філософського дослідження. Повернутися до давнього минулого важливо не тільки для того, щоб докопатися до справжніх витоків тих або інших категорій і принципів, що становлять методологічний каркас філософської концепції національної безпеки. Головна мета – це виявити ті світоглядні орієнтири, які завжди допомагали людям знаходити потрібні відповіді на фундаментальні питання соціокультурного буття й відмовитися від помилок і забобонів, що штовхали їх на шлях хибних рішень і вчинків.

Розвиток цивілізації завжди супроводжувався потребою в безпеці. Підтвердженням цього є осмислення феномена безпеки у науковій думці, основи якого закладено ще в античному світі. Питання гуманізму та безпеки перебували у центрі уваги політико-правових вчень Давнього Сходу, Греції і Риму, Середньовіччя, Нових і Новітніх часів. Науковці по-різному розкривали сутність державотворчих процесів, особливості розвитку держави і права, проте безпека розглядалася ними як елемент державності, який пов'язувався із поняттям гуманізму і прав людини¹.

Отже, проблема забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави хвилювала мислителів починаючи із стародавніх епох. Як справедливо зазначає І. Доронін, на первинному етапі розвитку людства поняття «безпека» не сприймалось як окрема категорія². Як уже неодноразово вказувалося в наших попередніх публікаціях, вказана проблема розглядалась переважно в контексті війни й миру³. У той же час, є сенс підкреслити, що для філософської культури Стародавнього Світу був характерний синкретизм, тобто для філософської думки тих часів не існувало розподілу між сферами духовної діяльності людини. Як справедливо писав свого часу Володимир Соловйов: «Не викликає ніякого сумніву, що перший, найдавніший період людської історії представляє своїм пануючим характером злитість чи невідособленість усіх сфер і ступенів загальнолюдського життя. Не викликає ніякого сумніву, що спочатку не було ясних розбіжностей між духовним, політичним і економічним сус-

¹ Горбатюк С.Є. Еволюція феномену безпеки: від стародавніх політико-правових учень – до сучасної наукової думки. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2016. №2. С. 29.

² Доронін І.М. Національна безпека України в інформаційну епоху: правові аспекти: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 13.

³ Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, Є.М. Білоусов, Ю.Ю. Калиновський, І.В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

пільством; перші форми економічного союзу – родина і рід – мали, разом з тим, значення політичне й релігійне, були першою державою і першою церквою»¹.

У стародавні часи, коли людина почала освоювати навколишнє середовище, основу її буття становила боротьба із зовнішнім світом, в якій необхідно було перемагати, щоб вижити. Аналізуючи своє перебування в умовах загрозованої дійсності, людина разом з усвідомленням необхідності власного захисту починала осмислювати небезпеки, які головним чином виходили від природного оточення й починалися там, де закінчувалося елементарне знання. Це «незвідане, яке загрожує бідами»² викликало страх і спонукало шукати шляхи й способи уникнення небезпеки.

Вузька експериментальна база, ембріональні розумові навички і недостатній досвід не дозволяли людині спокійно сприймати й зрозуміти здебільшого грізні для неї природні процеси, які постійно змінюються³. Тому, природні сили, які наводили жах, катастрофічні явища (землетруси, виверження вулканів тощо) стародавні люди пояснювали дією присутніх в них або тих, що стоять за ними, живих істот, персоніфікували їх, представляючи героями стародавніх міфів. Згідно з цими уявленнями, все у світі відбувається на основі дії надприродних сил, їх намірів і волі; тим самим пояснення реальних загроз непізнаного світу здійснювалося з позиції «хто?», а не «чому?». Надаючи головну роль волі злих духів, розгніваних богів, люди зверталися до них за допомогою і просили захисту в момент небезпеки.

Образи надприродних істот, що оточували первісну людину, були породжені потребою в безпеці індивідуального буття, що виникла на рівні «несвідомого». Елемент «несвідомості», мимовільності надавав підстав містичним уявленням, згідно з якими досягти безпечних умов було можливо, лише умилюючи й задобривши шляхом дотримання стародавніх правил численних духів, богів, вовкулаків та інших істот. У міфічних і магичних обрядах, ритуалах люди ніби намагалися зачарувати природу і таким чином її підкорити. Посередником у даному процесі виступав чаклун – як би надлюдина, який може виходити на поєдинок з природою і змушувати сили природи підкорятися його волі. На думку Л. Мамфорда, винахід і удосконалення ритуалів, символів, слів, образів, стандартних

¹ Соловьев В. С. Философские начала цельного знания / соч. в 2-х т. Т. 2. Москва: Политиздат, 1989. С. 155.

² Хомякова В. С. Безопасность как фактор устойчивого развития: социально-философский аспект: дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 2007. С. 13.

³ Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. Москва: Политическая литература, 1980. 831 с.

моделей поведінки (моралі) було найважливішим заняттям стародавньої людини, набагато більш значущим для виживання й подальшого розвитку, аніж виробництво речових знарядь. Як вважає Мамфорд, підпорядкування собі власного «несвідомого» і прагнення до розумного впорядкування дійсності на даному етапі розвитку є більш істотним, аніж виготовлення знарядь для підпорядкування собі навколишнього середовища¹.

Особливу роль у поясненні небезпечної реальності відігравали есхатологічні міфи, велика група яких (загибель Содому й Гоморри, Всесвітній потоп тощо) присвячена темі загибелі Світу. У цих міфах основна причина знищення світу – необхідність невідворотного покарання людей, кара за їх діяння, висловлюючись сучасною мовою – за результати власної діяльності. Міфічні боги не тільки «захищали» людину, а й «карали» за постійні гріхи, порушення моралі, злочини, які були настільки великими, що богам недостатньо було покарати одного або кількох людей, необхідно було знищити все людство. Знаряддям для цього вони вибирали епідемії, голод, вогонь, воду, іншими словами – безпеки, породжені природними процесами, які відбуваються і в сучасному світі. Старозаповітні пророки, викриваючи вселенські негаразди, насильство, гніт, що панують у світі, передрікали кару лиходіям, послану богами, і пояснювали всі нещастя, біди, що спіткали Ізраїль, карою божою за злочини. «Зло, що панує в іудейсько-ізраїльському суспільстві, – це, на думку пророків, наслідок порушення волі Яхве, його заповідей, повелінь»².

Міф на даному етапі розвитку був своєрідним способом духовного освоєння дійсності і, накопичуючи нелогічні, суперечливі, безсистемні відомості про небезпечну дійсність, поступово ускладнювався. У міфах стали описуватися події (трагедії, катастрофи), від яких залежало існування людини, наприклад, міфи про великий потоп розповсюджені серед багатьох народів різних країн. Відомі найдавніші вавилонські, а також єврейські, давньогрецькі, стародавньоіндійські та інші оповіді³.

У контексті цього виникає цілком логічне запитання: «Якщо зміст міфів є абсолютно випадковим, як пояснити їх схожість у різних місцях Землі?»⁴. Цілком очевидно, що це пояснюється однаковим проявом сти-

¹ Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скуратова. Москва: Логос, 2001. 408 с.

² Шифман И. Ш. Во что верили древние евреи? Атеистические чтения: Сборник. Москва: Политиздат, 1988. С. 187.

³ Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете / пер. с англ. 2-е изд., испр. Москва: Политиздат, 1990. 542 с.

⁴ Леви-Стросс К. Структурная антропология / пер. с фр. В. В. Иванова. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.